

Націогенез українців у сучасній історіографії: версії

Г. В. Касьянов

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 3. – Харків: Майдан, 2001. – С. 82-100.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

НАЦІОГЕНЕЗ УКРАЇНЦІВ У СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: ВЕРСІЇ*

Приблизно з початку 1990-х в Україні спостерігається катастрофічне збільшення питомої ваги праць, присвячених найрізноманітнішим аспектам буття української нації: філософи, історики, етнографи, літературознавці, археологи, політологи, економісти та ін. дедалі більше втягуються в процес творення чи «відродження» нової «уявленої спільноти», яка претендує на звання європейської нації. Основне коло питань, яким окреслюються дослідження історії становлення української нації, можна окреслити так: «як, де і коли?». З огляду на те, що українське суспільство позбавилося ідеологічної одноманітності радянських часів, а тематика досліджень значно розширилася, можна було б сподіватися, що відповіді на ці питання будуть доволі різноманітними.

Проте, доводиться констатувати той факт, що голоси представників різних дисциплін, різного культурного, інтелектуального рівня, зрештою, різних поколінь, зливаються у досить злагоджений хор, який дедалі впевненіше веде тему, знайому нам з історії становлення будь-якої патріотичної історіографії, особливо в період самоствердження нації. Дисонанс виникає лише тоді, коли інтелектуальні зацікавлення, специфічна ділянка досліджень (тематична, географічна, чи хронологічна) чи зовнішні впливи (здебільшого, західні) викликають сумніви в тотальній непорушності патріотичного дискурсу і призводять до суперечностей із загальноновизнаним канонам, який досить швидко і значною мірою механістично замінив собою офіційний радянський стереотип.

У цьому огляді версії «образу нації», які створюються в сучасному українському суспільствознавстві, подаються в рамках дискусії між «примордіалістами/перенніалістами» та «модерністами». Зрозуміло, ці терміни використовуються лише як аналітичний інструментарій.

Примордіалістська версія. Як й слід було очікувати, примордіалістська версія генези української нації стала хіба не найпопулярнішою в сучасних наукових розробках (зрозуміло, що на рівні «популярної» історії та шкільних курсів ця версія існує як данність). Це можна пояснити

* В основу статті покладено доповідь на науковій конференції «Національне питання на Сході України: минуле, сучасне, майбутнє» (Харків, жовтень 2000 р.).

популярністю народницької інтелектуальної традиції, до якої повертаються сучасні дослідники, і, зрозуміло, ідеологічною та дослідницькою кон'юнктурою (термін «кон'юнктура» вживається в нейтральному розумінні). Очевидно, що в початковий період становлення *державної* нації, який зараз переживає Україна, «соціальне замовлення» полягає в легітимізації її вимог історичними аргументами. Серед останніх найвагомимим має бути той, згідно з яким відповідна нація має як найдавніші історичні коріння.

Проблема становлення української нації аналізується переважно в руслі етногенетичних чи «етніцистських» концепцій, в основу яких покладено систему понять «етнос — народ — нація», де перше виступає родовим і здебільшого ототожнюється з другим і навіть третім. Ось одне, досить характерне формулювання: «Народ в якості етносу поєднує в собі всі характеристики, що визначають його як окрему спільність, котра володіє системою сталих ознак, які сформувалися історично. Відповідно до цього, етносами є народи, що перебувають як на племінній стадії розвитку, так само, як і на стадії національного, тобто коли етнос стає народом-нацією. Отже, *етнос* — це родове поняття для будь-якої стадії цивілізаційного розвитку того чи іншого народу.

Взятий же в якості нації, народ характеризується, окрім властивостей, таких, як мова, характер тощо, притаманних його попереднім етапам історичного розвитку, — національною свідомістю та сталою політичною організацією, що виражає його національні інтереси»¹.

Аксіоматична примордіалістська версія націогенези (чи, точніше, етнонаціогенези) виглядає, в узагальненому вигляді, таким чином: українці (як етнос/народ та потенційна нація) існують з прадавніх часів. У період Київської Русі вони утворили етнокультурну (в інших варіантах — етносоціальну чи навіть етнополітичну, тобто національну) спільноту, яка в XVI-XVII ст. намагалася оформитися в політичну чи національно-державну, й після існування в «латентному стані» у складі імперій пережила в XIX ст. період «національного відродження», наслідком якого стало формування «модерної української нації». Останній термін, зрозуміло, передбачає, що існувала «домодерна українська нація», з якою, у свою чергу, періодично ототожнюється поняття «український народ».

Зауважимо, що ця аналітична схема в загальних рисах нагадує версію націогенези, сконструйовану західними «етніцистами», зокрема Е. Смітом, Дж. Армстронгом, П. Брассом., яку можна звести до таких базових положень:

1) нації утворюються не «з нуля», а на основі етнічних спільнот, реальних, чи «сконструйованих», «винайдених»;

2) етногенеза пов'язана з націогенезою через певні елементи культурної тяглості (символи, міфи, традиція);

3) ці елементи культурної тяглості якісно змінюються, особливо в період націотворення, коли вони набувають інструментального значення.

Звернемо увагу на те, що на *аналітичному* рівні поняття «етнос», «етнічна група», «етногенеза» здебільшого відокремлюються від понять «нація» й «націогенеза» — явище не надто характерне для українських дослідників.

Подібність підходів українських і західних аналітиків у даному випадку є суто формальною. Її можна пояснити або тим, що перші запроваджують теоретичні конструкції останніх (це поки що зустрічається не часто, оскільки доступ західної суспільствознавчої літератури в Україну залишається обмеженим), або тим, що усі вони аналізують подібні явища, які викликають подібні асоціації. Утім, в цих підходах є й серйозні розбіжності, які власне і перетворюють згадані аналогії на суто формальні.

Сучасні українські суспільствознавці, які сповідують примордіалістський етногенетичний варіант націогенези, здебільшого не визнають ідеї про те, що етнічна спільнота може бути сконструйованою чи винайденою, вважаючи її природним утворенням. Дехто наполягає на безпосередній антропологічно-біологічній тяглості в процесі етнонаціогенези. Досить популярною є думка про «органічність» елементів культурної тяглості, що іноді перетворюється на повне заперечення «інструменталістського» підходу. Як ми вже зауважили, поняття «етнос», «народ», «нація» досить часто ототожнюються. Нарешті, перебільшується, або абсолютизується фактор безперервності в «етнонаціогенезі»: вважається, що «український народ» як етнічний автохтон може претендувати на багатотисячолітню історію безперервного існування на певній території.

Наведемо декілька конкретних прикладів. Перший з них можна було б охарактеризувати як «соціально-біологічний» варіант примордіалізму. Археолог Леонід Залізняка твердить, що «сучасні українці генетично пов'язані з людністю Південної Русі, на відміну від більшості білорусів та росіян, які належать до іншого антропологічного типу... /.../ Українці XVI–XVIII ст. за основними етновизначальними показниками (культура, мова, етнічна територія, ментальність, самосвідомість, антропологічний

тип тощо) були безпосередніми генетичними нащадками людної Південної Русі X — XIV ст. Русичі Середнього Подніпров'я, Волині, Галичини, Поділля за етнічними ознаками були праукраїнцями (виділено мною. — Г.К.)»². Зрозуміло, що ця «етнокультурна тяглість» має засвідчити наявність подальшого історичного зв'язку з «національним відродженням» XIX ст., українською державністю XX ст. тощо.

Варіант «культурницького» примордіалізму пропонує В. Пономарьов. Український етнос, вважає він, шляхом тривалої історичної еволюції перетворився на націю. Цей процес, зокрема, знайшов відображення в зміні етнонімів-самоназв. «Етап формування українського етносу, — пише В. Пономарьов, — пов'язаний з етнонімом «русь», формування української нації — із самоназвою «українці». За часом перший етап охоплює історію до XII ст., другий розпочинається з XII ст., тобто від того часу, коли етнос утворив державу». Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. — К., 1994. С. 147, 148. ³.

Вирішальне значення в націогенезі, зауважує автор, має суб'єктивний чинник. Серед головних складників нації, що становлять її основу і розкривають внутрішню сутність, виступають національні інтереси. Остатні «приводяться в рух визрілою національною ідеєю, довкола якої кристалізується етнос». Свідченням наявності національної ідеї є формування у людей національної самосвідомості, «що може виявлятися в підвищеному інтересі до національного коріння, етнічної історії, рідної мови. На цій основі формується «національна культура» та національна держава, яку В. Пономарьов чомусь називає «зовнішнім атрибутом».

Отже, на цій основі пропонується така «націогенетична концепція» (зауважимо, що поняття «етногенеза» та «націогенеза» автор вживає як тотожні): «етногенез українців слід відшукувати в київсько-руських пластах. Проте, націогенетичний процес тоді було перервано і відновлено у XVI—XVII ст. На хвилі національного піднесення, каталізаторами якого виступили: загроза фізичного винищення українців з боку Степу, польське національне гноблення та внутрішня зрада, формувалися всі ознаки української нації, замішаної на козацькому ґрунті /.../ Щоправда, географічні кордони генетичного процесу формування українців швидко розширилися, бо національна ідея оволоділа всім населенням України, як і національний дух — в основі спільний для українців (виділено мною. — Г.К.)»⁴. Згодом, як пише В. Пономарьов, націогенетичний процес «дозрівав» через низку етапів, відомих як національно-культурне відродження. «Розпочавшись у XVI ст. як воєнно-політичне відродження, воно

розвивалося наприкінці ХІХ ст. у сфері культури й духовності, у 20-х роках ХХ ст. як загальнонаціональне піднесення, що охопило всі важливі сфери життя українського етносу»⁵.

Ми дозволили собі ці просторі цитати лише з однією метою — продемонструвати очевидну невиробленість термінології, яка призводить до хаотичного нагромадження категорій різного аналітичного рівня. Архаїзація терміну «національний», ототожнення термінів «націогенеза» й «етногенеза» (при одночасних спробах відокремити їх), відсутність критеріїв, за якими визначається зміст цих та інших термінів (в якому значенні вживаються поняття «національний дух», «національне піднесення», «національне»? тощо — усе це не лише вади підходу певного автора, але й віддзеркалення загального стану українського суспільствознавства. Утім, нас цікавить інше: В. Пономарьов намагається розв'язати дилему перервності і континуїтету в націогенезі українців, звертаючись передусім до «суб'єктивних» чинників, які справді були й залишаються найпридатнішими для цієї мети. В даному випадку це прояв найпоширенішого в сучасному українському суспільствознавстві підходу.

Нарешті, варто згадати ще один варіант примордіалізму, який умовно визначимо як «політико-генетичну» версію націогенези українців. На думку львівського дослідника Я. Дашкевича, вже в період Київської Русі існувала нація під назвою «русь». «...Процес формування русі як політичної та етнічної нації у ІХ-Х ст., — твердить він, — відповідає тим принципам етнічності, які висуває етносоціологія у відношенні до націй, правда, вже після періоду Французької революції»⁶. Київська Русь у цьому варіанті розглядається як «держава-імперія, багатонаціональна за своїм населенням». Цю імперію, веде далі Я. Дашкевич, формувала верхівка єдиної політичної нації, що на початковому етапі утворилася з кількох етнічних елементів, серед яких переміг «східнослов'янський початковий субстрат, який таким чином перетворився на суперстрат, що асимілював норманів та іранців, приймаючи для своєї національної держави-імперії назву Русь і утворюючи вже гомогенну не лише політичну, але й етнічну націю під такою ж назвою»⁷.

«Етнонаціональну» єдність Я. Дашкевич визначає такими параметрами:

1) *соціокультурна єдність* (єдиний язичницький пантеон, а згодом — спільна християнська релігія «в слов'янському обряді з єдиною культурною церковнослов'янською мовою, що відіграла уніфікуючу роль також як мова єдиної руської літератури» та мова еліти);

2) *єдність історії та сучасного досвіду* (боротьба з Полем та її традиції, завоювання територій в IX–XI ст.);

3) *уявлення про спільне походження*;

4) *колективна ідентичність* (поділ на «своїх» і «чужих», який проходив, на думку Я. Дашкевича, по етнічних та релігійних ознаках) і навіть — «високорозвинене почуття національної самосвідомості й національної гордості»;

5) *почуття солідарності* (передусім всередині верхівки «політичної нації»).

До цих складників Я. Дашкевич додає також *політико-державний фактор* (існування держави з більш-менш визначеним кордоном та центром у Києві), *соціально-економічний фактор* (специфічна, притаманна саме Київській Русі, соціальна стратифікація суспільства, формування «регіональних ринків» — очевидно, мається на увазі щось на зразок «єдності економічного життя» — сам автор в даному випадку висловлюється незрозуміло); *культурно-ідеологічний фактор* (наявність єдиної давньоруської культури)⁸.

Коментуючи цю версію націогенези, звернімо увагу на очевидні ремінісценції зі схеми Е. Сміта, запропонованої в книзі «Етнічне походження націй»⁹: знаходимо «етнічне ядро» латерального типу — русь, довкола якого формується «нація», під егідою держави відбувається процес «бюрократичної інкорпорації» підлеглих етносів.

Утім, повернімося до аргументації Я. Дашкевича. Фактично, якщо доводити його міркування до логічного завершення, в Київській Русі розгорталися процеси, подібні до процесів творення «націй до націоналізму» у Франції, Англії та Іспанії. Звідси можна вийти на інший висновок — історія, чи «коріння» українців як нації сягає саме часів Київської Русі.

Якщо сприймати міркування львівського історика як гіпотезу, засновану на теоретичних конструкціях Е. Сміта та І. Лисяка-Рудницького¹⁰, вона виглядає цікавою, хоча й не новою в теоретичному плані, і, очевидно, тішить патріотичні почуття.

Якщо ж зважити на конкретну аргументацію, то можна побачити очевидні методологічні огріхи й суперечливість висновків. По-перше, знов-таки «нація» ототожнюється з етносом та державою (шоправда, не завжди), і зрозуміло, цей термін архаїзується, а разом з ним і поняття «етнічної» та «політичної» нації. По-друге, викликають певні сумніви аргументи щодо наявності в «руській нації» деяких з перелічених елементів єдності: «уявлення про спільне походження», «колективна іден-

тичність» та «національна самосвідомість» (явний архаїзм), «почуття солідарності». Навіть якщо адресувати усі ці суб'єктивні ознаки політичній та інтелектуальній еліті Київської Русі («політичній нації»), виникають сумніви щодо їхньої безперечної наявності. Зрештою, ще раз зустрічаємося з невиробленістю категоріально-понятійної сфери: про ототожнення деяких термінів вже йшлося, згадаємо також про те, що «національна держава» та «держава-імперія» в даному випадку виглядають як поняття рівнозначні, що, мабуть, є несприйнятним з методологічного погляду.

Солідарність з позиціями Я. Дашкевича висловлює інший львівський історик, Я. Ісаєвич, щоправда, безпосередньо посилаючись на працю Е. Сміта «Етнічне походження націй» як на теоретичне джерело своїх міркувань. Звертаючи увагу на те, що в етнічних груп (Я. Ісаєвич вживає термін «етнія» як кальку з *ethnie*) та націй на початкових етапах їхнього формування є певні спільні риси — символи, самооявлення, уявлення про майбутнє — він робить висновок про те, що «не є таким безперечним твердженням, що «модерні» нації настільки відмінні від етнічних формацій ранішого часу, що неможливо назвати одним терміном давні і модерні спільноти. /.../ від початків існування державності, від появи етнічної свідомості простежуються певні риси самосвідомості, які зберігаються протягом наступних 1000 чи 1500 років. /.../ Вважаю досить переконливим погляд, що головним фактором утворення нації були події тисячолітньої давності, а не політичний рух кінця XIX ст., який сприяв консолідації, але ж ніяк не започаткував її»¹¹.

Примордіалістські версії української історії, сформовані останніми роками, можна вважати класичними зразками формування чи, краще сказати (якщо взяти до уваги здобутки дорадянської історіографії) відновлення національного міфу. Основні його складові можна визначити так:

1. Абсолютизація і навіть канонізація історичної (культурної, мовної, часом навіть біологічної чи політичної) тяглості в розвитку нації (нація при цьому найчастіше ототожнюється з етносом).

2. Наявність «територіального синдрому», коли історичні межі території етносу (нації), по-перше, розширюються до максимально можливих, по-друге, всіляко наголошується на факті «автохтонності» народу і нації, стабільності етнічної території.

3. Абсолютизація стабільності певних «родових рис» (біологічних, антропологічних, культурних) етносу і нації.

4. Прагнення максимально задавнити історію власного етносу й нації.

5. Безумовна ідентифікація етносу і нації з певною мовою, яка також має існувати з давних давен.

6. Претензії на пріоритет у власності на «спільну історичну спадщину» слов'янських народів (Київську Русь) — «синдром колиски».

За спостереженням російського дослідника В. Шнірельмана, ці та деякі інші риси етногенетичних історичних міфів є спільними для східно-слов'янських народів, і в цьому контексті офіційна теза радянської історіографії про «спільність історичної долі братніх слов'янських народів» виглядатиме не лише як набридлий і непопулярний міф в стилі неопанславізму, але і як іронічний парадокс, інтелектуальний фарс — міфи із спільними рисами використовуються, щоб довести власну окремність.

Утім, неупереджений аналітик не матиме проблем з тим, щоб побачити в сучасних українських примордіалістських міфологемах спільні риси з відповідними версіями історії так званих «усталених», за термінологією Г. Сетона-Вотсона, чи «історичних», за висловом Г. Гегеля, націй. Загальновідомо, що історіографія кожної нації пережила період формування національних міфів, значна частина яких (передусім міф про тяглість та за давність історії нації) є невід'ємним елементом національної свідомості і давно отаборилася на сторінках шкільних підручників. Відмінність може полягати хіба що в тому, що українській історіографії доводиться робити це наприкінці ХХ ст., тоді як «історичні» нації впоралися з цим завданням в другій половині ХІХ ст.

Модерністська альтернатива. На тлі безумовного панування примордіалістських варіантів націогенезу українців дещо скромнішим кількісно, але інтелектуально цікавішим виглядає доробок тих дослідників, яких ми умовно охарактеризуємо як «модерністів». Зауважимо, що табір «модерністів» є більш «інтернаціональним», оскільки він значною мірою представлений західними дослідниками, які менше переймаються обґрунтуванням історичних прав української нації.

Найвагомішою версією української історії, написаною під очевидним впливом західних модерністських концепцій націогенезу, можна вважати «Нарис історії України» львівського дослідника Я. Грицака (досить промовистим є підзаголовок його книги «Формування модерної української нації»). Спираючись на запроваджений ще І. Лисяком-Рудницьким аналітичний поділ¹², він вважає, що можна говорити про існування двох типів націй — «домодерних» і «модерних» (нерозуміння цього є, на його думку, причиною непорозуміння між «примордіалістами» й

«модерністами»). Відповідно, коли йдеться про формування «модерної» української нації, треба аналізувати процеси, що розгорталися в XIX–XX ст., коли ж йдеться про «домодерну» чи «ранньомодерну» — йтиметься про XVI–XVII ст.¹³

Початок формування модерних націй (також і української), як вважає Грицак, припадає в Європі на період «поступового перетворення аграрного, малограмотного і маломобільного суспільства на індустріальне, освічене і мобільне, з широкими політичними правами та економічною свободою для всіх його членів, а не лише для верхівки»¹⁴. Процес творення модерної української нації відбувався, на думку Грицака, синхронно з аналогічними процесами в Західній Європі, тобто розпочався він ще у XVI ст. Церковні рухи і козацькі війни 16–17 ст. є українськими аналогіями загальноєвропейського процесу виникнення нової форми колективної ідентичності — національної свідомості. Відповідно національне відродження XIX ст. — це трансформація та поширення в нових умовах цієї свідомості серед мас (дещо про джерела натхнення Грицака).

Зауважимо, що автор недвозначно формулює «прикладні» мотиви, які покладено в основу його концепції: по-перше, історія української нації має бути частиною загальносвітового (чи загальноєвропейського) процесу. Історія східноєвропейського регіону (отже, і України), як твердить Грицак, «все таки вміщується в загальну схему періодизації світової історії»¹⁵. По-друге, піддається ревізії ідея про «відсталість», «неісторичність» української нації: саме цей регіон з Україною «був одним із найперших», хто взявся доганяти «розвинутий» Захід і наслідувати його технічні й соціальні досягнення.

Ідея перенесення початків «національної» історії українців в так звану «ранньомодерну епоху» стала вельми популярною саме серед тієї частини дослідників, які шукали компромісу між звичним, спокусливим і комфортним для будь-якого українського історика примордіалізмом та малознайомим і неприємним для «справжнього патріота» модернізмом. Було винайдено (точніше запозичено) «філософський камінь», за допомогою якого вдається перетворювати інтелектуальне олово на значно споживніше золото (чи є це золото справжнім, поки що ніхто не переймається).

Наведемо найпоказовіший приклад того, як ідея формування української нації в «ранньомодерну епоху» реалізується в конкретних дослідженнях, чи, радше, *реінтерпретаціях*. Історики Валерій Смолій та Валерій Степанков сформулювали концепцію «української Національної

революції» XVII століття. Вже саме вживання великої літери у слові «національна» дає досить чітке розуміння ідейних амбіцій авторів. Якщо не вдаватися до розлогого цитування, можна звести їхні концептуальні побудови до таких пунктів:

1) в середині XVII століття (конкретніше — у 1648-1676 роках) в Україні тривала національна революція;

2) наслідком цієї революції стало утворення *національної держави*, яка загинула, але рештки якої проіснували до 1780-х років;

3) в ході революції виникла «національна державна ідея», яка стала «для наступних поколінь українців неписаним заповітом у боротьбі за незалежність»¹⁶.

4) вона стала імпульсом для формування нової політичної еліти, для розвитку *національної* самосвідомості, зокрема «ідеології елітарного націоналізму», «пробудила волю нації до самоутвердження і самовираження у формі незалежної соборної держави»

5) українська національна революція XVII ст. була подією, аналогічною революціям в Нідерландах, Англії, Німеччині та Франції XVI-XVII ст., отже, це була подія європейського масштабу і належить вона до європейської історії.

Як бачимо, в цих квазімодерністських побудовах (термін «ранньомодерний», як і загалом стандартний словник історика-«модерніста» цим авторам невідомі) чітко простежується прагнення архаїзувати терміни «нація», «національний», «націоналізм». На відміну від деяких своїх західних колег (Ф. Сисин, Т. Хинчевська-Геннель та ін.), які вживають термін «нація» лише щодо певних елітарних верств XVII ст., Смолій і Степанков адресують термін «нація», вже традиційно плутаючи чи отожднюючи його з терміном «народ», *масам*, вважають національну свідомість *масовим* феноменом на українських землях XVII століття. В. Смолій вказує на те, що «на відміну від шляхти Речі Посполитої, яка лише себе вважала польським політичним народом (мабуть, йдеться про «політичну націю». — Г.К.), козацтво вважало себе лише частиною українського народу, до якого зараховувалися також шляхта, духовенство, міщанство й навіть селянство»¹⁷. З подальших міркувань стає зрозумілим, що йдеться про наявність нації у складі згаданих верств і станів і про наявність «національної еліти».

На думку Степанкова, *українські маси* вже в XVII столітті були носіями «почуття націоналізму», навіть більше, посилаючись на Я. Дашкевича, він стверджує, що існував «ідеологічний рівень» національної свідо-

ності. Згадуючи тезу Я. Дашкевича про те, що «нації піднімалися на національно-визвольні змагання — звичайні селянські маси без елітарної ідеології, але з цілком націоналістичним ставленням до своїх національних поневолювачів», В. Степанков робить висновок, що «національна свідомість живилася почуттям ненависті до польського панування», слідом за Я. Дашкевичем явно ототожнюючи «націоналізм» з ксенофобією¹⁸.

У деяких відношеннях, очевидно, згадані автори не оригінальні, вони лише продовжують традицію початку ХХ ст., коли тогочасні діячі «національного відродження» писали про український «національний рух XVII-XVIII ст.», про український «національно-культурний рух XVI-XVII ст.»¹⁹ тощо (щоправда, будучи правовірними позитивістами, вони не наважувалися знаходити «націоналізм» серед українців XVII ст.). Зрозуміло, проблема в даному випадку полягає не лише у некоректному вживанні термінів та їхній архаїзації. На відміну від Я. Грицака та «справжніх» модерністів, В.Смолій та В. Степанков дивляться на події XVII століття не як на *початок* формування української нації, а як на довершений факт існування цієї нації*. На жаль, вони не вдаються до пояснень, що саме вони мають на увазі під терміном «нація» та його семантичними побратимами. З контексту, як ми вже зауважили, можна зрозуміти, що йдеться про ототожнення «нації» і «народу», характерне для українських примордіалістів/етніцистів.

Цілком очевидним є й те, що Смолій і Степанков є прибічниками ідеї континуїтету (у всіх його розуміннях) у формуванні української нації. Отже, вони опинилися в «модерністському таборі» не тому, що вважають українську націю модерним чи «ранньомодерним» явищем, а так би мовити, «за фахом», оскільки є спеціалістами з історії XVII століття. Цілком зрозуміло й те, що їхні побудови є проявом пошуку компромісу між примордіалістськими та модерністськими версіями націогенези українців, компромісу, в якому перші мають явну перевагу і тенденцію до домінування.

«Джентльменська угода». Можна було передбачити, що виразного інтелектуального протистояння між українськими «примордіалістами/переніалістами» та «модерністами» так і не трапиться — не лише тому, що їхнє принципове розмежування можливе лише в суспільстві, яке звикло

* Не менш цікавою є і та обставина, що ці дослідники, за добре обґрунтованим твердженням Наталії Яковенко, своєю концепцією «національної революції» фактично відтворили нарративно аналітичну конструкцію чи схему «Великої Жовтневої соціалістичної революції».

до інтелектуального плюралізму (в українському інтелектуальному просторі поки що домінує звичка до моністичних побудов). В сучасній Україні будь-який «модерніст» обов'язково шукатиме компромісу з «примордіалістами/переніалістами» хоча б тому, що тут безроздільно панує етногенетичний підхід до розуміння генези української нації, не кажучи вже про тиск політичної кон'юнктури, брак методологічної обізнаності, категоріальну невиробленість українських суспільних наук тощо. Досить показовим є те, що основним постачальником «модерністів-дисидентів» до української суспільствознавчої спільноти став Захід, де модерністські версії націогенези певний час були панівними у суспільствознавстві. Автори найвідоміших модерністських версій й підходів до націогенези українців або працюють в західних університетах (Джордж Грабович, Андреас Каппелер, Роман Шпорлюк), або, якщо вони живуть в Україні, запозичили відповідні аналітичні структури в західному суспільствознавстві. Те ж стосується і прихильників «ранньомодерністського» підходу (Френк Сисин, Зенон Когут, Тереза Хинчевська-Геннель), який в багатьох своїх виявах саме і виглядає як компроміс в дискусіях між прибічниками «сивої давнини» й модерності.

Щоправда, можна звернути увагу на епізод, коли відбулася безпосередня і досить пристрасна дискусія між представниками згаданих спрямувань: на Другому міжнародному конгресі україністів (Львів, серпень 1993 р.) був організований «круглий стіл» під назвою «Формування української нації: історія та інтерпретації». Характерно, що серед українських учасників дискусії вчені, які схилилися до модерністського спрямування або критикували «примордіалізм/переніалізм» (передусім за телеологічний підтекст), виявилися у вирішальній меншості (Ярослав Грицак і Олексій Толочко) і були підтримані саме західними колегами²⁰. Спроби Олексія Толочка, спеціаліста із середньовічної історії (очевидно, що «за фахом» він мав би належати саме до «примордіалістів»), привернути увагу до моментів *перервності* в націогенезі українців і на інтелектуальну привабливість такого підходу наразилися на злагоджений опір прихильників тисячолітнього континуїтету в існуванні українського етносу/нації.

Відлунням цієї дискусії (хоча і в іншому контексті) можна вважати полеміку, що виникла довкола статті Марка фон Гагена «Does Ukraine have a History?» (1995)²¹. В контексті нашої дискусії надзвичайно цікавою є одна репліка українського академіка Ярослава Ісаєвича. Коментуючи цілком слушне зауваження Марка фон Гагена про те, що в сучасній Україні «провідним принципом історіографії є переписування минулого у

надмірно націоналістичному ключі, коли суверенна, національна держава постає результатом телеологічного історичного розвитку», Ісаєвич не менш слушно ставить запитання: «хіба телеологічний підхід не є типовим для *будь-якого* патріотичного підручника з *будь-якої* національної історії?»²². Там само він пояснює природність домінування етногенетичних підходів до проблеми становлення української нації конкретними особливостями цього процесу (тривалою бездержавністю, стабільністю етнічної території, культурним континуїтетом) і відповідно тим «історичним матеріалом», з яким мають справу сучасні історики. Щоправда, Ісаєвич чомусь адресував телеологізм лише підручникам з української історії, хоча з наведених нами прикладів зрозуміло, що на телеологію хвибує й більшість суто наукових розробок, присвячених націогенезі українців. Варто згадати й те, що «патріотично-підручникова» література, яка справді посідає власне місце в системі виховання громадянина в будь-якій країні, на Заході все ж таки залишається поза студентськими аудиторіями, тим більше — поза науковим обігом. Вона існує поруч з науковими розробками. В сучасній Україні цієї концептуальної дистанції між підручником та монографією з історії України у більшості випадків немає.

Варто згадати варіант поміркованого компромісу між примордіалістською та модерністською версіями, який вже став класичним і свідомо чи несвідомо успадкований багатьма сучасними дослідниками. Іван Лисяк-Рудницький запропонував аналітичний поділ, згідно з яким поняття «народ» і «нація» не можна вважати тотожними. Народ — це «етнічна одиниця», нація — політична. Народ — це «підбудова», «сукупність певних об'єктивних прикмет, таких як, походження, мова, побут, своєрідний спільний стиль, що пронизує всі ділянки життя даного колективу й надає йому однотайний ... «народний характер». Нація — «надбудова», явище суб'єктивної сфери, це «колектив людей, що хочуть бути державою», «існування нації спирається на свідому волю її членів»²³.

Отже, за Лисяком-Рудницьким, народ є носієм елементів тяглості, тоді як в розвиткові нації спостерігаються моменти перервності (втрата державності, передусім). У процесі становлення української нації Лисяк-Рудницький виділяв княжо-феодальну добу (від Київської Русі до Люблінської унії), козацьку (XVII — XVIII ст.) та модерну (починалася з «національного відродження» XIX ст.). Зв'язок між цими періодами перервного існування забезпечувався безперервною наявністю народу, а також тим, що нація абсорбувала в собі певні риси народу, або сама передавала деякі свої характерні риси народові, або ж відбувалася своє-

рідна естафета еліт. «Руська нація» існувала вже у Київській Русі, потім сформувалася «козацько-українська нація» — в даних випадках термін «нація» стосувався лише еліт. В модерному розумінні термін «нація» за Лисяком-Рудницьким стосується вже періоду після Французької революції — отже і українська нація існувала спочатку як домодерна, і вже з часів «національного відродження» — як модерна²⁴.

Можливо, ідеальним прикладом повного порозуміння між «примордіалістами/переніалістами» і «модерністами» може бути концепція «національного відродження», яка поки що не піддавалася ревізії. В тому, що в XIX — на початку XX ст. на українських землях відбувалося саме «національне відродження», не сумнівається ніхто. В найновішій серії науково-популярних праць, яка має представляти «новий погляд» на українську історію, «національному відродженню» присвячено окремий том, і матеріал в ньому подається за класичною схемою зразка кінця XIX — поч. XX ст.²⁵. Сам термін «національне відродження», який активно використовувався в українській політичній публіцистиці початку XX ст. і явно був запозичений з італійського *risorgimento*, в сучасних умовах адаптований в науковій мові і використовується як науково-аналітична категорія. При цьому його когнітивне значення залишається таким самим, як і сто років тому: якщо нація «відроджується» в XIX — на початку XX ст., то очевидним є те, що вона існувала раніше.

У «поміркovanого модерніста» Грицака також використовується цей термін. Щоправда, тут є деякі нюанси. На відміну від більшості українських істориків, для яких підставою для реставрації концепції «національного відродження» є звернення до здобутків «класичної» української історіографії початку XX ст., він будує свою концепцію «відродження» на аналітичному поділі націй на «модерні» та «домодерні». До того ж, він спирається не на класичну народницьку традицію, а на схему чеського історика Мирослава Гроха. Зрештою, Грицак визнає «інструменталістський» контекст українського «національного відродження», тобто відходить від загальноновизнаної ідеї «органічності» цього явища, хоча і не піддає критиці ідею його «історичної обумовленості». Зрозуміло, що пізнавальна легітимність цього терміну у цього автора також не піддається сумніву.

Поки що єдиною систематизованою ревізійністською версією українського «національного відродження» є стаття Романа Шпорлюка «Україна: від імперської окраїни до незалежної держави»²⁶, де сам термін «національне відродження» замінюється терміном «націотворення» («nation building») та йдеться про існування «українського проекту», тобто свідо-

мо сформованого образу нації, хоча і не заперечується існування її «органічних» елементів, що були цілеспрямовано використані українською інтелігенцією для реалізації згаданого «проекту».

Отже, можна сказати, що існує щось на зразок неписаної «джентльменської угоди» між представниками різних підходів до націогенезу українців. За цією угодою деякі поняття і концепції просто не піддаються перегляду і сприймаються як данність. Усвідомлено, чи несвідомо, але більшість українських істориків схиляється до «органічної» версії націогенезу, в якій виникнення української нації виглядає як прояв закономірності та досягнення «історичної справедливості», а все, що заважало цьому — як прояви випадковості; так само континуїтет етнічної/національної історії подається як природна її риса, а моменти перервності (якщо вони взагалі визнаються) — як штучні, викликані зовнішніми факторами.

ВИСНОВКИ

Отже, спираючись на наведені вище приклади з праць сучасних українських суспільствознавців, ми можемо узагальнити відповідь на запитання «як, коли і де формувалася українська нація?» і таким чином скласти уявлення про те, як суспільні науки створюють новий чи реставрують старий образ української «уявленої спільноти». Щодо першої частини запитання відповідь буде такою: процес становлення нації відбувався *органічним* еволюційним шляхом, однак його органічність порушувалася зовнішніми чинниками і перешкодами (іноземними вторгненнями й пануванням, асиміляцією, «зрадами» еліт тощо).

Панівним є уявлення про те, що українська нація виникла на основі моноетнічного ядра та споріднених з ним етнічних та субетнічних груп, які існували з давніх чи навіть прадавніх часів, зберігаючи певні константні культурні риси на протязі століть і не піддавалися зовнішнім етнічним впливам та асиміляції, зберігаючи самотність, географічний ареал і «націотворчий потенціал». Існування цього ядра та його додаткових складових було запорукою тягlostі в тисячолітньому процесі формування (а в деяких випадках, існування) української нації. І якщо ідея, згідно з якою національність чи національна свідомість можуть бути сконструйованими (але не штучними), визнається частиною дослідників, то етнічність вважається суто органічним, природним компонентом.

Відповідь на питання «де?» хоча і є менш однозначною, однак також не представляє великого розмаїття ідей. Більшість дослідників свідомо

чи несвідомо прагне вмонтувати українську націю в європейський геополітичний та історичний простір, довести, що українці — це європейська нація. З одного боку — це явне свідчення провінційного чи «постколоніального» статусу України, яка раніше була провінцією Москви, а зараз має шанси перетворитися на провінцію Європи. З іншого — прояв характерного для так званих «неісторичних» націй і відповідних націоналізмів прагнення стати рівноправними членами світової спільноти, довести свою культурно-історичну повноцінність.

Відхилення від цього шаблону зазвичай зводиться до іншого, також досить поширеного стереотипу: «Україна між Сходом і Заходом», який, щоправда, дає значно ширші можливості для інтерпретацій²⁷. Деякі дослідники, критикуючи цю аналітичну матрицю, зауважують, що вона є адаптованим варіантом давньої ідеологеми Просвітництва про «гарний» Захід та «поганий» Схід, між якими перебуває винайдена Східна Європа, що поєднує риси обох світів²⁸.

Зрозуміло, що одним з панівних національних міфів є ідея про вікову чи тисячолітню територіальну тяглість в історії українського етносу /народу/нації. При цьому статус України як території, що перебуває на перехресті культур, на відміну від попередніх часів, може подаватися вже як позитивний фактор, а не як той, що традиційно призводив до культурної й політичної асиміляції.

І зрештою, запитання «коли?» демонструє чітке прагнення широкого загалу максимально задавнити історичні коріння української нації, накреслити «стартову лінію» процесу націотворення в якнайдавніших часах, або ж подати історію нації як природне продовження історії етносу.

Усе це безпосередньо чи опосередковано має підтвердити історичну обумовленість виникнення незалежної України й легітимізувати право української нації на державність і гідне місце в світовій цивілізації. Зрозуміло, не варто трактувати цей «легітимізаційний синдром» суто прямолінійно, лише як прояв поточних потреб політичних і культурних еліт. Суб'єктивні чинники, які підштовхують українських суспільствознавців саме до таких, а не якихось інших інтерпретацій, можуть бути різними: від свідомого прагнення відповідати потребам політичної кон'юнктури до пошуків «справжньої», «об'єктивної» історії. Варто взяти до уваги і ту обставину, що саме національна історія України десятиліттями трактувалася як історія народу, що за всяку ціну прагне позбавитися своїх національних рис і злитися в «новій історичній спільноті» — радянському народі. Зрозуміло, що існування табу на національну історію в радянські часи викликало своєрідну компенсаційну реакцію в незалежній Україні

— «тисячолітні мрії» про «возз'єднання» перетворилися на не менш за давнє прагнення до самостійності в працях суспільствознавців.

Зрештою, згадаємо і такий фактор, як вплив «реабілітаційної історії» на суспільні науки. Повернення до інтелектуального вжитку імен видатних істориків, етнографів, антропологів минулого та іконізація відповідних постатей призвели до апологетизації їхніх поглядів. Посилання на Грушевського досить часто є вирішальним аргументом в дискусіях, а звернення до його поглядів — основою «нових» концепцій. Відповідно відбувається інтелектуальний ренесанс версій націогенези майже столітньої давності, породжених свого часу тими ж самими легітимізаційними потребами.

Очевидно, оцінюючи зусилля сучасного українського суспільствознавства в сфері «побудови нації», не варто вдаватися до моралізаторства і зверхніх тверджень про його «методологічну відсталість» та «політичну заангажованість». Щодо «відсталості», то варто зауважити, що це поняття є надзвичайно умовним. Поповнення методологічного інструментарія українського суспільствознавства новими підходами і теоріями — справа одного покоління студентів (зрозуміло, якщо ці студенти мають доступ до відповідних джерел). Варто згадати й те, що в західній (чи, скажімо, англосаксонській) соціології, яка традиційно вважається постачальником свіжих теорій, в дослідженнях проблем націй й націоналізму чимало «нових» досягнень було не чим іншим, як реінтерпретацією призабутих концепцій. Але це — окрема тема. Впадає в око й те, що деякі «відсталі» чи «антикварні» підходи до націогенези, досі популярні в українському суспільствознавстві, виглядають зараз на диво актуальними саме для західної соціології, яка переживає досить інтенсивну ревізію модерністських побудов і справжній ренесанс примордіалістських/переніалістських версій націогенези.

Отже, українське суспільствознавство на сучасному етапі значною мірою є інтегрованим в процес «побудови нації» і саме цим в першу чергу обумовлена та версія національної історії, яка зараз є панівною. Історія та історики виконують «соціальне замовлення». Символічно в цьому контексті виглядає той факт, що нормативний курс історії України заступив у вищих навчальних закладах інший нормативний курс — історії КППС, так само, як колишні загальноінститутські кафедри історії партії з відповідним штатом викладачів автоматично перекваліфікувалися на викладання історії України як дисципліни з виразно ідеологічними функціями.

До цього долучається ряд згаданих особливостей інтелектуального,

світоглядного та історичного характеру, які вплинули на позиції сучасних українських суспільствознавців. Дискусії, які останнім часом дедалі частіше трапляються в їхньому середовищі*, свідчать про те, що деякі вчені вже вийшли за рамки суто «патріотичного дискурсу», отже, з'явилися перспективи урізноманітнення підходів до проблеми творення образу нації, і відповідно — до шляхів її формування на сучасному етапі. «Dum spiro spero».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Попов Б., Ігнатів В., Степко Н. та ін. Життя етносу: соціокультурні нариси. — Київ, 1997. — С. 170.
2. Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. — К., 1994. — С. 147, 148.
3. Пономарьов В. Етнічність та етнічна історія України. — К., 1996. — С. 178.
4. Там же. — С. 179.
5. Там же.
6. Іван Лисяк—Рудницький. Формування українського народу і нації (методологічні зауваги) // Іван Лисяк—Рудницький. Історичні есе. Т. 1. — Київ, 1994.
7. Дашкевич Ярослав. Нація і утворення Київської Русі // Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України. — Львів, 1995. — С. 11 — 12.
8. Там же. — С. 12 — 15.
9. Smith A.D. The Ethnic Origins of Nations. Oxford UK — Cambridge U, Blackwell Publishers, 1986.
10. Іван Лисяк—Рудницький. Формування українського народу і нації (методологічні зауваги) // Іван Лисяк—Рудницький. Історичні есе. Т. 1. — Київ, 1994.
11. Ісаєвич Я. Етнічне коріння української нації // Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України. — Львів, 1995. — С. 17, 21, 22.
12. Іван Лисяк—Рудницький. Формування українського народу і нації (методологічні зауваги) // Іван Лисяк—Рудницький. Історичні есе.

* Пригадаю лише декілька з них: навесні 1998 у Львові за ініціативою Ярослава Грицака відбулася дискусія, присвячена постмодерністським версіям історії, взимку 1999 р. в Києво-Могилянській академії — дискусія про націоналізм в сучасній Україні, на останньому конгресі Міжнародної асоціації українців (Одеса, 1999) «патріотичний дискурс» в українській історіографії було піддано критиці частиною учасників (зрозуміло, меншістю).

Т.1. — Київ, 1994. — С. 11—27.

13. Ярослав Грицак. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ—ХХ століття. — Київ, 1996. — С. 14.

14. Там же.

15. Там же. — С.15.

16. Валерій Смолій, Валерій Степанков. Українська національна революція ХVІІ ст. (1648—1676 рр.). — Київ, 1999. — С. 338.

17. Смолій В. Національно—визвольна війна в контексті українського державотворення // Національно-визвольна війна українського народу середини ХVІІ ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво — К., 1999. — С. 21.

18. Степанков В. Українська національна революція ХVІІ ст.: причини, типологія, хронологічні межі (дискусійні нотатки) // Національно-визвольна війна українського народу середини ХVІІ ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво — К., 1999. — С.31, 40.

19. Українське питання. — Київ, 1997. Це видання — український переклад брошури, виданої напередодні Першої світової війни. — С. 64—70; Яковенко Н. В кольорах пролетарської революції: В.А.Смолій, В.С.Степанков. Українська національна революція ХVІІ ст.(1648—1676)/ Серія «Україна крізь віки», т.7 — К: Альтернативи, 1999 — 351с.+53 іл.// Український гуманітарний огляд. — 2000. — №3.

20. Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України. — Львів, 1995. — С. 43 — 84.

21. Mark von Hagen. Does Ukraine have A History? // *Slavic Review*, 54, No 3, Fall 1995.

22. Iaroslav Isaievych. Ukrainian Studies — Exceptional or merely Exemplary? // *Slavic Review* 54, No 3, Fall 1995. — P.705.

23. Іван Лисяк—Рудницький. Формування українського народу і нації (методологічні зауваги) // Іван Лисяк—Рудницький. Історичні есе. — Київ, 1994. — Т.1. — С. 11 — 13.

24. Там же. — С. 18 — 26.

25. Сарбей В. Українське національне відродження — Київ, 1999.

26. Szporluk Roman. Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State. // *Daedalus*. Summer 1997. Vol. 126. No3. Український переклад: Шпорлюк Р. Імперія та нації. — Київ, 2000. — С. 236 — 276.

27. Serhy Yekelchuk. The Location of Nation: Postcolonial Perspectives on Ukrainian Historical Debates // *Australian Slavic and East European Studies*. Vol. 11, Nos 5 (1997). — P. 161 — 184.

28. Толочко Олексій. The Good, the Bad and the Ugly (Україна між Сходом і Заходом) // Критика. — №8. — 1998.